

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU
INSTYTUT STUDIÓW POLITYCZNYCH PAN

PZPR

JAKO MACHINA WŁADZY

pod redakcją
Dariusza Stoli i Krzysztofa Persaka

WARSZAWA 2012

Spis treści

WSTĘP • Dariusz Stola	7
JERZY EISLER • Pierwsi sekretarze KC PZPR jako kluczowe ogniwo władzy	11
DARIUSZ STOLA • Partia i jej finanse	26
ANDRZEJ FRISZKE • Próba portretu zbiorowego aparatu partyjnego	55
PIOTR OSĘKA • Sumienie partii. Rola i znaczenie Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej	75
MACIEJ TYMIŃSKI • Nomenklatura regionalna: działanie systemu na poziomie lokalnym (1950–1970)	99
LESZEK GILEJKO • Członkowie PZPR – próba typologii	119
JANUSZ WRONA • PZPR a partie satelickie	138
ANDRZEJ PACZKOWSKI • PZPR a aparat bezpieczeństwa. Zarys problemu	169
JANUSZ KALIŃSKI • Zarządzanie gospodarką	201
WANDA JARZĄBEK • Partia a polityka zagraniczna PRL. Uwagi na temat powiązań między Wydziałem Zagranicznym KC PZPR, MSZ i innymi podmiotami	209
JOANNA WAWRZYŃIAK • Organizacje masowe narzędziem PZPR? Próba interpretacji na przykładzie ZBoWiD	226
JĘDRZEJ CHUMIŃSKI • PZPR a ruch zawodowy	246
MAREK WIERZBICKI • PZPR a środowisko młodzieżowe (1948–1990)	267

PATRYK PLESKOT, TADEUSZ PAWEŁ RUTKOWSKI • Trudna sztuka kierowania nauką. Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR wobec Polskiej Akademii Nauk (1949–1989)	299
BOŻENA SZAYNOK • Problematyka żydowska w PPR i PZPR (1944–1989)	314
WYKAZ SKRÓTÓW	328
INDEKS OSÓB	331

Wstęp

Polska Zjednoczona Partia Robotnicza była najważniejszą organizacją Polski komunistycznej. Jej aparat stanowił rdzeń systemu politycznego, a jej najwyższe organy – rzeczywiste centrum władzy, łączące w sobie kompetencje władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Kolektywnym dyktatorem Polski Ludowej było kierownictwo PZPR – nieliczne grono mężczyzn skupionych w Biurze Politycznym i Sekretariacie Komitetu Centralnego z (jak głosiła sakramentalna formuła) „I sekretarzem KC PZPR na czele”. Osoba sprawująca tę funkcję była faktycznie głową państwa nawet wtedy, gdy w jego konstytucyjnych organach zajmowała jedynie poślednie stanowisko wiceprzewodniczącego Rady Państwa. Bezpośrednio lub za pomocą podległego sobie aparatu KC partyjni przywódcy kształtowali i nadzorowali ciała prawodawcze, rząd i administrację państwową, sądy i prokuraturę, wojsko i służby policyjne oraz olbrzymią administrację gospodarczą. Podlegały im również mass media oraz organizacje społeczne, w tym oba stronnictwa sojusznice, w istocie w pełni od partii zależne. Media i organizacje, zwłaszcza organizacje masowe, służyły PZPR za „pasy transmisyjne”, przekazujące do swych odbiorców i członków partyjne zalecenia.

PZPR była sama masową organizacją społeczną. W szczytowym momencie, pod koniec lat siedemdziesiątych, liczyła ponad trzy miliony członków i kandydatów, czyli 12 proc. dorosłej ludności kraju. W niektórych środowiskach i grupach społeczno-zawodowych stopień upartyjnienia był znacznie wyższy, i nie chodzi tu tylko o osoby zajmujące kierownicze stanowiska w administracji lub wojsku, gdzie legitymacja partyjna była często warunkiem kariery. W sumie przez czterdzieści jeden lat istnienia przez partyjne szeregi przewinęły się prawie cztery miliony Polaków i Polek. Komórki PZPR – podstawowe organizacje partyjne, oddziałowe organizacje partyjne oraz komitety – istniały we wszystkich dużych i średnich zakładach pracy, w każdym województwie, mieście i gminie. Egzekutywy, czyli ciała wykonawcze komitetów partyjnych, tworzyły rozległą, hierarchiczną i scentralizowaną strukturę, odgrywając na różnych poziomach rolę podobną do partyjnych władz centralnych.

Last but not least, PZPR podawała się za „przewodnią siłę rewolucji socjalistycznej” – była nosicielem, interpretatorem i propagatorem komunistycznej ideologii. Jej statutowym zadaniem była służba idei komunizmu, w której „ucieleśnia się przyszłość świata [...], której zwycięstwo uwolni ludzkość od niepewności jutra, od strachu przed wojnami, od nędzy i poniżenia”. PZPR była zatem swoistym producentem ideologii wpajanej swoim członkom i ogółowi podległej ludności. Aby wypełniać to zadanie, stała się właścicielem ośrodków badawczych i szkół różnego szczebla, wydawcą i redaktorem czasopism i książek. Do szerzenia swych idei i haseł posługiwała się też państwowym systemem edukacji oraz olbrzymim aparatem propagandy, obejmującym wszelkie środki przekazu: od radia i telewizji przez gazety, czasopisma, wyszkolonych mówców i prelegentów po transparenty, plakaty, ulotki i etykiety na pudełkach zapalek. Aby wypełniać te zróżnicowane funkcje, partia utrzymywała rozbudowany aparat biurokratyczny, który w szczytowych momentach rozwoju liczył blisko 20 tys. ludzi.

Kluczowa rola PZPR w historii Polski Ludowej jest oczywista dla każdego, kto zajmuje się dziejami PRL lub choćby przez jakiś czas żył w tym państwie. A jednak stan badań nad partią pozostawia wiele do życzenia. Choć minęło dwadzieścia lat od pamiętnych słów ostatniego I sekretarza KC Mieczysława Rakowskiego: „sztandar Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej wyprowadzić”, jej historia nie doczekała się naukowej monografii, a bibliografia poświęconych jej artykułów jest zaskakująco krótka. Niedostatki wiedzy o PZPR widać najwyraźniej na tle dynamicznego rozwoju badań na temat komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Powstanie Instytutu Pamięci Narodowej i płynący doń co roku strumień środków sprawiły, że wydano setki opracowań i wydawnictw źródłowych dotyczących aparatu bezpieczeństwa. Ma on nawet swój periodyk¹. Samym tajnym współpracownikom UB i SB poświęcono tysiące stron zadrukowanego papieru. W rezultacie stopień rozpoznania aparatu bezpieczeństwa – jego działań, struktur organizacyjnych, kadr i reguł – jest nieporównanie lepszy niż nasza wiedza o PZPR. A przecież był on tylko narzędziem w ręku partyjnego kierownictwa, a jego tajni współpracownicy narzędziem narzędzia².

Ta dysproporcja pomiędzy stanem badań nad PZPR i aparatem bezpieczeństwa poważnie zniekształca obraz reżimu komunistycznego w Polsce, jego natury i mechanizmów działania. Wysunięci na pierwszy plan oficerowie i współpracownicy SB przesłaniają rolę partii – jej przywódców, aparatczyków, aktywistów i zwykłych członków.

Celem niniejszej publikacji jest uwypuklenie i analiza pierwszego z wymienionych wyżej aspektów historii PZPR: ukazanie organów i aparatu KC jako władcy Polski

¹ Mowa o wydawanym przez IPN piśmie „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”.

² Aparat bezpieczeństwa próbował wpływać na przywódców PZPR, niekiedy skutecznie, i był narzędziem w wewnątrzpartyjnych rozgrywkach, lecz jego podległość kierownictwu partyjnemu, nawet w okresie stalinowskim, była podstawową zasadą systemu.

Ludowej. Przedstawiamy PZPR jako maszynę władzy, centralny ośrodek decyzyjny wyposażony w aparat realizujący postanowienia partyjnego kierownictwa. Ukazujemy sposoby sprawowania przez niego władzy nad różnymi dziedzinami życia i instytucjami. Pierwszy rozdział tomu, autorstwa Jerzego Eislera, dotyczy głównych postaci centrum władzy, czyli pierwszych sekretarzy KC PZPR. Rozdział drugi, niżej podpisany, omawia partyjne finanse i to, co mówią nam one o organizacji, charakterze i priorytetach PZPR. Artykuł Piotra Osęki przedstawia najwyższe gremium kontrolne – Centralną Komisję Kontroli Partyjnej. Andrzej Friszke szkicuje portret zbiorowy partyjnego aparatu, czyli kadr „maszyny władzy”, a Leszek Gilejko socjologiczny portret jej mas członkowskich. Maciej Tymiński analizuje zasady działania systemu nomenklatury na poziomie lokalnym. Autorzy następnych rozdziałów przedstawiają, w jaki sposób partia kierowała wybranymi dziedzinami i instytucjami: stronnictwami satelickimi (Janusz Wrona), aparatem bezpieczeństwa (Andrzej Paczkowski), gospodarką (Janusz Kaliński), polityką zagraniczną (Wanda Jarząbek), badaniami naukowymi (Patryk Pleskot i Tadeusz Paweł Rutkowski) i ruchem zawodowym (Jędrzej Chumiński). Joanna Wawrzyniak na przykładzie Związku Bojowników o Wolność i Demokrację bada, w jaki sposób i w jakim stopniu narzędziem PZPR były masowe organizacje społeczne, Marek Wierzbicki zaś zadaje podobne pytania wobec organizacji młodzieżowych i systemu edukacji. Ostatni rozdział, autorstwa Bożeny Szaynok, omawia kwestię żydowską, która była zarówno przedmiotem polityki PZPR, jak i jej problemem wewnętrznym.

Tom niniejszy jest kontynuacją prac badawczych prowadzonych od kilkunastu lat w Instytucie Studiów Politycznych PAN. Obejmowały one rozbudowane kwerendy archiwalne, publikację opracowań i wydawnictw źródłowych, konferencje i seminaria dotyczące partyjnego centrum władzy i PZPR jako całości³. Ostatnia z tych konferencji odbyła się w sześćdziesiątą rocznicę powstania PZPR, a jej obrady toczyły się *in situ*, w sali posiedzeń Biura Politycznego w dawnym gmachu KC w Warszawie⁴. Badania zaowocowały następującymi wydawnictwami książkowymi: *Centrum władzy w Polsce 1948–1970* (red. Andrzej Paczkowski, Warszawa 2003); *Kierownictwo PPR i PZPR wobec wojska 1944–1956* (oprac. Jerzy Poksiński, Aleksander Kochański, Krzysztof Persak, Warszawa 2003); Włodzimierza Janowskiego i Aleksandra Kochańskiego *Informator o strukturze i obsadzie personalnej centralnego aparatu PZPR 1948–1990* (red. Krzysztof Persak, Warszawa 2000); *Centrum władzy. Protokoły*

³ Były to trzy projekty, finansowane przez Komitet Badań Naukowych, których wyniki przedstawiają raporty: „Instytucje państwa totalitarnego. Polska 1944–1956” (1994), „Centrum decyzji politycznych w Polsce 1948–1970” (2000) i „Centrum władzy w Polsce 1970–1981” (2008).

⁴ Była to zorganizowana przez ISP PAN i IPN konferencja „PZPR jako maszyna władzy”, Warszawa, 11–13 XII 2008 r., na której wygłoszono pierwsze wersje części przedstawionych tu artykułów.

posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970 (oprac. Antoni Dudek, Aleksander Kochoński, Krzysztof Persak, Warszawa 2000); *Komitet wojewódzki ogniwem władzy ludowej. Studium postaw aktywu partyjnego* (pod kierunkiem Marcina Kuli, Warszawa 1997). Z nowych, wykorzystujących dostępne po 1989 r. źródła opracowań⁵ poświęconych sposobom działania PZPR wspomnieć należy książki: Krzysztofa Dąbka *PZPR – retrospektywny portret własny* (Warszawa 2006); *PZPR w fabryce. Studium wrocławskiego „Pafawagu” w początku lat pięćdziesiątych* (pod kierunkiem Marcina Kuli, Warszawa 2001); Artura Paski *Kulisy władzy ludowej w województwie białostockim (1948–1956). Organizacja, główne kierunki działania KW PZPR* (Białystok 2002); Macieja Tymińskiego *Partyjni agenci. Analiza instytucjonalna działalności lokalnych instancji PZPR w przemyśle (1949–1955)* (Warszawa 2011) oraz *PZPR i przedsiębiorstwo. Nadzór partyjny nad zakładami przemysłowymi 1956–1970* (Warszawa 2001). Po kilka odnośnych artykułów ukazało się w tomach: *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy* (red. Konrad Rokicki, Robert Spałek, Warszawa 2011); *PRL – trwanie i zmiana* (red. Dariusz Stola, Marcin Zaremba, Warszawa 2003); *Komunizm. Ideologia, system, ludzie* (red. Tomasz Szarota, Warszawa 2001). Autorzy poszczególnych tekstów zamieszczonych w niniejszym tomie korzystali też z innych, pojedynczych artykułów opublikowanych w różnych miejscach.

Kończąc wprowadzenie, pragnę podziękować Marcinowi Zarembie i Mirosławowi Golonowi – recenzentom wydawniczym, których cenne uwagi pozwoliły skorygować szereg błędów i rozwinąć kilka ważnych kwestii, oraz Małgorzacie Strasz – wyśmienitej redaktorce tego tomu. Podziękowania te oczywiście nie umniejszają wyłącznej odpowiedzialności autorów za swoje teksty.

Dariusz Stola

⁵ Publikacje na ten temat ukazywały się także w PRL, lecz tylko bardzo nieliczne, np. niektóre prace Benona Dymka i Zenobiusza Kozika, przeszły pomyślnie próbę czasu (zob. A. Paczkowski, *Wstęp [w:] Centrum władzy w Polsce 1948–1970*, red. *idem*, Warszawa 2003, s. 10). Wspomnieć należy natomiast książki wydane na Zachodzie: M.K. Dziewanowski, *The Communist Party of Poland: an Outline of History*, Cambridge, Mass. 1976; J. Karpiński, *Ustrój komunistyczny w Polsce*, Londyn 1985; P.G. Lewis, *Political Authority and Party Secretaries in Poland, 1975–1986*, Cambridge 1989. Cenny materiał porównawczy do badań nad PZPR dają oparte na udostępnionych po 1989 r. archiwaliach publikacje na temat innych partii bloku radzieckiego, głównie radzieckiej i wschodniemieckiej. Ich liczba jest zbyt wielka, by je tu wymieniać.